

NAGY JÁNOS

„ILLIK-E A MAGYARHOZ CSALFA KERESKEDEÉS?”¹ A BÉCSI UDVAR KERESKEDELEMÜGYI REFORMTERVEI ÉS A MAGYAR RENDEK AZ 1764–1765. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEN

A korszak neves költőjétől, Orczy Lőrinc bárótól kölcsönzött, a tanulmányom címébe beemelt idézet a rendi nemzet kitüntetett tagjának, az önképe szerint katonai erényekkel ékesített nemességnek a kétkedését is kifejezi a Magyar Királyságot is megérintő gazdasági és kulturális változások hasznával szemben. A 18. századi politikaformáló magyar nemesi elit antikapitalista, a kereskedelmi és ipari tevékenységet lenéző és elhanyagoló magatartása történeti szakirodalmunknak is régóta bevett toposza. Egyes szerzők szerint a magyar rendi diéták nem foglalkoztak kereskedelemügyi kérdésekkel, a nemesség figyelme is legfeljebb agrártermékei szabad kivitelének és vámmentességének biztosítására irányult.² Emellett a magyar gazdaság elmaradottságát a század végének reformközgazdászai (Berzeviczy Gergely, Skerlecz Miklós, Podmaniczky József)³ és nyomukban a szakirodalom egy része (Marczali Henrik, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula) a Habsburg-uralkodók Magyarország irányában diszkriminatív gazdaságpolitikájával magyarázták.⁴ Nagyrészt elmaradt azonban a korabeli politikai tervezetek és viták korabeli kontextusba helyezése, vagyis a kortárs szereplők nézeteinek elemzése.

Írásomban a bécsi kormányzat egyes képviselőinek az 1764–1765. évi országgyűlés kapcsán megfogalmazott tervezeteit és a tárgyalásokon elhangzott véleményeit vizsgálom abból a szempontból, hogy milyen lehetőséget láttak a magyar rendek megnyerésére, adaptálva a jövőbeli reformokat a sajátos magyar viszonyokhoz. Felmerül a kérdés, hogy ezzel szemben a rendek követelték-e a kereskedelem és ipar fejlesztését, felfedezhetőek-e a körükben a bécsi udvar gazdaságfejlesztő ígéreteit támogató országgyűlési állásfoglalások vagy éppen a vármegyei követutasítások és országgyűlési sérelmek mögötti személyes érdekelttség. Ugyan itt nem célom az országgyűlési felszólalások részletes vizsgálata,⁵ de annyit azért meg kell állapítanom, hogy a kereskedelemügy támogatásának programját a kormányzat tűzte napirendre az adóemeléssel és a nemesi felkelés reformjával összekapcsolt viták során. Míg az uralkodó a gazdaság fejlesztését ígérte a rendeknek a magasabb

¹ Az itt szereplő idézet a Tokajban való érkezés télen című versből származik. Orczy 2015: 405.

² Erre a teljesség igénye nélkül lásd Grünwald 2001: 225; Ember 1989a: 449; Szekfű 2002: 253.

³ A két előbbi műveire Berényi 1914; Gaál 1902.

⁴ Marczali 1898: 320–325; Eckhart 1922: 203; Szekfű 1931: 315–316.

⁵ Erre lásd Nagy 2022.

adóösszeg és a nemesi felkelés reformjának megszavazásáért cserébe, addig a rendek a viták során e fejlesztések elégtelenségét hangoztatták az adóalap növelése érdekében. Mindez szöges ellentétben állt az 1751-es diéta eseménymenetével, ahol az adóemelés követelő kormánypárttal szemben a rendi ellenzék képviselői kérték a kereskedelmi sérelmek orvoslását az adófizetés teljesítése érdekében.⁶

Tanulmányom bevezetésében a 18. századi Európában a nemesség kereskedelmi és ipari szerepvállalása jogi szabályozásának jellegzetességeiről, illetve a nemesi vámmentesség kérdéséről írok röviden, majd az országgyűlés kapcsán készült, a kereskedelem és az ipar fejlesztését célzó tervezeteket ismertetem. A kameralista központi gazdaságpolitika és a magyar rendiség közötti politikai konfliktus ellenére gazdasági és oktatási téren számos eredményt tudott felmutatni ez az időszak. Ezt az ellentmondást jól mutatják az – időszak nemesi mentalitásának antikapitalista jellegét némileg árnyaló – 1760-as évekbeli főúri és köznemesi manufaktúraalapítások, illetve a kamarai tudományokat oktató iskolák (Szend és Varasd–Zágráb) megszervezésére tett erőfeszítések, amelyekben a politikai elitnek az országgyűlésen megnyilvánuló tagjai is részt vállaltak.

EURÓPAI KÖRKÉP

A hazai nemesség gazdasági újításoktól, kereskedelmi és ipari vállalkozásoktól ódzkodó magatartását jellemző szakirodalmi véleményeket európai összehasonlításba helyezve azt láthatjuk, hogy a magyar eset korántsem egyedi. A nemességről, mint a harcosok rendjéről alkotott hagyományos kontinentális európai felfogás lenézte és rendjéhez nem méltónak tartotta a nemesember számára a profitszerzésre törekvő, polgársághoz köthető, testi munkát vagy észrevehető fáradtságot igénylő ipari és kereskedelmi tevékenységeket. (Kivételt képezett a saját földje terményeinek eladása, optimális kihasználása vagy az itt folytatott bányászat, üvegművesség.)⁷ A francia, a német és a lengyel nemesség számára – kiváltságaik elvesztésének terhe alatt – az ipari és kereskedelmi tevékenységet egyaránt tiltották a korabeli törvények, ám a jogot a társadalmi valóság, főként a kapitalizálódó Nyugat-Európában gyakran felülírta.

Franciaországban a kereskedelem és ipar gyakorlása összeférhetetlen volt a nemességgel, a rendi adómentességük és más előjogok időleges vagy végleges elvesztésével járt (*dérogance*).⁸ Az állam ugyan a merkantilista gazdaságpolitika jegyében Richelieu főminiszterségétől,

⁶Nagy 2020: 407.

⁷A német nemességre: Demel-Schraut 2014: 37; a lengyelre: Ring 2001: 89; az európai nemességre általában: Lukowski 2003: 83, 88; Demel 2001: 422–425.

⁸Richard 1974: 25.

az 1620-as évektől fogva törekedett a nemesség tőkájének a távolsági kereskedelembé való bekapcsolására, ám a korlátozó rendelkezések enyhítésére csak fokozatosan, a 17. század végétől került sor. Csak a fontosabb dátumokat említve: 1669-ben a tengeri kereskedelmi, 1681-ben a fegyverkészítéssel foglalkozó, 1701-től a nagykereskedelmi vállalkozásokban való részvételt, 1767-ben a manufaktúraiparba és a bankszektorba való bekapcsolódást engedélyezte a kormányzat.⁹ A tiltó szabályozások ellenére az állam és a társadalom is egyre inkább megtalálta a kikapukat: például az arisztokraták ilyen irányú tevékenységüket gyakran megbízottjaik, közvetítőik útján vagy éppen álnéven folytatták, illetve maga az államhatalom tett kivételt a gazdasági tevékenységükkel kitűnt kereskedők nemesítésével (pl. Bordeaux, Nantes borkereskedő nemessége).¹⁰ A szakirodalom regisztrál egyfajta megugró érdeklődést az arisztokrácia részéről a manufaktúraipar iránt az 1760–1770-es években, ám ennek ellenére is a francia nemesi családoknak csak töredéke, legfeljebb 2%-a kapcsolódott be valamilyen módon az ipari és kereskedelmi vállalkozásokba.¹¹

A Német-római Birodalomban a franciához hasonló erős központi jogi szabályozás és a rendelkezések végrehajtása a nemesség kereskedelmi és ipari tevékenységének tiltására elképzelhetetlen volt, ennek ellenére a tartományi jogi szabályozások a szokásjogra támaszkodva sok helyen tartalmaztak ilyen megszorításokat.¹² Lengyelországban tiltották a kézművesség és a kereskedelem üzését a kora újkorban: itt a hatályban levő törvényt csak 1775-ben törölték el.¹³ Európa-szerte a nemesi kiváltságok részét képezte a vámmentesség, amely indirekt módon mégiscsak segítette a nemesség kereskedelmi tevékenységét. A saját terményeik eladása és a fogyasztásra vásárolt importárúk után számos országban élveztek vámmentességet, miként Lengyelországban és Magyarországon is. A francia nemesség a saját termelésű bora után bírt vámmentességgel.¹⁴

A franciaországi „*non dérognance*” rendeletek ellenére a közvélemény továbbra is a kereskedelmi és ipari tevékenységtől való távolmaradást tartotta tanácsosnak a nemesember tisztességének megőrzése érdekében. Ez a hagyományos szemlélet csak a 18. század közepén kezdett megváltozni, egyrészt a felvilágosodás hatására, másrészt az 1750–1770-es években intenzíven növekvő gabona- és földbérleti díjak hatására, ami a nemesség egyre nagyobb tömegeit (így a konzervatív vidéki kiváltságosokat) tette érdekeltté a kereskedelmi és ipari profitszerző tevékenységben.¹⁵ A kérdésről való vitára alkalmat adott Gabriel Coyer abbé 1756-ban Londonban kiadott könyve (*La noblesse commercante*), amelynek kapcsán élénk

⁹ Richard 1974: 17–18; Papp 2016: 276–277.

¹⁰ Richard 1974: 50.

¹¹ Papp 2016: 291.

¹² Stollberg-Rilinger 1988: 280–281.

¹³ Ring 2001: 89.

¹⁴ Lukowski 2003: 7.

¹⁵ Bath 1963: 201, 212, 221.

értelmiségi polémia bontakozott ki a nemesség kereskedelemben való részvételéről. A szerző a nemesség katonai erényekhez való céltalan ragaszkodása helyett korábbi életmódja megőrzésének és a társadalmi hasznossága megerősítésének érdekében a foglalkozási tilalmak teljes feloldását és a kereskedelmi-ipari tevékenységbe való bekapcsolódást javasolta.¹⁶ A vitában a Habsburg Monarchia kormányzati reformjaira is nagy hatást gyakorló Johann Heinrich Gottlob von Justi, neves német kameralista gondolkodó is bekapcsolódott, aki a nemesség kereskedelmi szerepvállalása, manufaktúraalapításokban való részvétele mellett érvelt. Azt vallotta, hogy tevékenységükkel az államot anyagilag is erősítenék, és közvetve a közjót is szolgálnák, miközben saját társadalmi állásukat, „külső fényüket” a legjövendmezőbb módon, a kereskedelemből tudnák fenntartani.¹⁷ Felfogása nagy hatást gyakorolt a bécsi udvari közvéleményre: így például ennek nyomát nemcsak Joseph von Sonnenfelsnek, az államtudomány híres professzorának későbbi írásaiban,¹⁸ hanem a bécsi udvarnak az 1764–1765. évi diéta kapcsán keletkezett előterjesztéseiben is megtaláljuk.

AZ 1764–1765. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZEHÍVÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

A hétéves háború során eladósodott és szétzilált gazdaságú Habsburg Monarchia vezetői a hubertusburgi békét (1763) követő időszakban a korábbiaknál nagyobb mértékben számítottak a Magyar Királyság tehervállalására, így a nemesi felkelés és az urbáriumok reformja mellett 1 milliós adóemelést kértek.¹⁹ A megnövekedett államadóságokra hivatkozva a Habsburgok „fiskális-katonai állama” meghirdette a bevételei maximalizálását célzó reformjait: ennek a közvetlen és közvetett adók emelése is egyaránt eszköze volt.²⁰ Annál inkább visszaélésnek tűnt fel a háborús helyzetben, hogy míg a Lajtán túli területeken a Haugwitz-reformok bevezetése (1749) óta a nemesség és a klérus is rendszeresen fizetett hadiadót, addig Magyarországon a birtokos nemesség adómentessége fennmaradt. A magyar hozzájárulás mértékét lakosságszámához képest a bécsi udvar politikaformálói – így Kaunitz államkancellár is – keveselték.²¹ A bécsi udvarban általánosan elterjedt felfogás azt tartotta,

¹⁶ A Coyer abbé könyve kapcsán kiobbant vitáról Stollberg-Rilinger 1988: 298–303; Lukowski 2003: 82; Kökényesi 2013a: 76–77; Papp 2016: 281–282.

¹⁷ Stollberg-Rilinger 1988: 305–306.; Kökényesi 2013a: 76–77.

¹⁸ A nemesség kereskedelmi tevékenységét egyfelől morálfilozófiai alapon Sonnenfels elfogadta, másfelől a nemesség luxusfogyasztását, a kereskedelmet és ipart is fejlesztő hatásúnak, az állam számára üdvös jelenségnek tartotta Kökényesi 2013b: 111.

¹⁹ Az államadóság nagysága 1763-ban 285, 1765-ben 275 millió forint volt, ez 1777-ra 252 millió forintra csökkent. Erre Otruba 1985: 206, 209. Az országgyűlés általános bemutatása Stefancsik 1942.

²⁰ Szántay 2018: 1126. A jelenségre európai összehasonlításban Füssel 2010: 22–23.

²¹ Ember 1936: 244–245.

hogy Magyarország a hétéves háború miatt a hadseregek nyújtott élelmiszer-szállításoknak köszönhetően csak gazdagodott, ám tehervállalása továbbra is csekély mértékű maradt.²²

Az alább ismertetendő tervezetek szellemi univerzumát a Habsburg Monarchia gazdaságpolitikáját meghatározó osztrák kameralizmus gondolkodóinak írásai alkották. Ezek a kormányzat számára a 18. század második felére kidolgozták a birodalom egységes gazdasági irányításának elméleti alapelveit, adaptálva a helyi viszonyokra a Nyugat-Európában elterjedt merkantilizmust. A kormányzat az egyes tartományokat – így Magyarországot is – nem egyenlően, hanem adottságaik és lehetőségeik figyelembevételével az összmonarchia gazdasági munkamegosztásába beillesztve és annak alárendelve fejlesztette.²³ A Habsburg Monarchia vezető gazdasági szakértői úgy vélték, hogy míg a magyar mezőgazdasági termékek és bányakincsek kivitelét az örökös tartományokba az uralkodónak támogatnia és alacsony vámtételekkel könnyítenie kell az itteni feldolgozóipar és a lakosság olcsó élelmezése érdekében, addig a birodalmon kívülre nagy vámtételekkel el kell vágnia ezen áruk külkereskedelmét. Meg voltak győződve arról, hogy a külkereskedelem a luxus-cikkek vásárlása révén növeli a pénzkiáramlást a birodalomból és a gazdasági függőséget a külföldtől.²⁴ Eközben a magyarországi rovására a Lajtán túli ipart fejleszteni kell, és előbbit a nyugati birodalomfél gazdaságának felvevőpiacává kell tenni – gondolták. A magyarországi ipar fejlesztését csak annyiban szabad megengedni, amennyiben az nem sérti az osztrák örökös tartományok iparának és fogyasztóinak érdekeit.²⁵ Az egységes irányítást a vizsgált korszakban az 1762-ben Bécsben létrehozott Kereskedelmi Tanács (*Kommerzienrat*) képviselte, amely az egész monarchiára kiterjedő illetékességű, elsősorban tanácsokat, tervezeteket megfogalmazó kormányhatóságként működött, valamint az ipar, a bel- és külkereskedelem, a közlekedés fejlesztésének feladataival és ezek tartományok közti összehangolásával foglalkozott.²⁶

Az 1764. június 17-re összehívott diéta előkészítéseként a gazdaság fejlesztésére vonatkozó háttérmunkákat már ezt megelőzően legalább egy évvel megkezdték. Az uralkodónő, aki személyesen is nagy érdeklődéssel fordult az alattvalói jólétét biztosító mezőgazdaság és ipar felvirágoztatása irányába,²⁷ 1763. június 28-i kéziratában leszögezte azt a később is gyakran idézett alapelvet, hogy az állam érdeke Magyarországon a manufaktúrák számának szaporítása. Elrendelte, hogy telepítésüket ne gátolják, azzal a kitételrel, hogy csak azon termékeket gyártsák az országban, melyek az örökös tartományok iparára nem károsak, itt esetleg drágán állítják elő, vagy a kereslet ezekre olyan mértékű, hogy ezekből még a cseh-osztrák

²² Arneth 1876: 107–108.

²³ Soós 2021: 766.

²⁴ Sandgruber 2005: 140.

²⁵ Ember 1989b: 664–665; Kosáry 1990: 75–77.

²⁶ Hivataltörténetére lásd Dickson 1987: I. 229–230, 251; Klingenstein 2000: 202–204.

²⁷ A királynő ilyen irányú személyes elkötelezettségére Beer 1894: 3, 19; Stollberg-Rilinger 2018: 702–703.

tartományokban is hiány lép fel. A királynő javaslatot is tett azokra a belső piacra szánt termékekre, melyeket a Magyar Királyságban gyártanak: vitorlavászon, pamutgyárak számára gyapotszövetek, kötött harisnya, főkötő, a horvát határőrvidék katonasága számára kabátok, illetve lótakaró. A szőlő- és bortermelésre alapozva likőr is készíthető, melyet Moldvába, Lengyelországba és az északi országokba lehetne exportálni vízi úton, a Visztulán keresztül.²⁸ A királyi kézirat alapját valószínűleg a magyarországi gazdaságfejlesztés mellett több ízben kiálló Egyd von Borié államtanácsosnak az előterjesztése képezte, amely ugyanezen árucikkek magyarországi előállítását ajánlotta az uralkodónó figyelmébe.²⁹

Az uralkodónó 1763. augusztus 3-án intézett egy újabb kéziratot a Kereskedelmi Tanács elnökéhez, amelyben megbízta a kormányszervet a küszöbön álló magyar országgyűlés alkalmából egy Magyarország kereskedelmének felvirágoztatását elősegítő tervet elkészítésével.³⁰ A Kereskedelmi Tanács e tárgyban keletkezett vótumai megegyeztek abban, hogy – előterjesztendő az országgyűlésnek és kedvezve a rendeknek – az országban a betelepítéseket folytatni kell a nagyobb belső piac érdekében, a magyar mezőgazdaság exportlehetőségein a vámtételek csökkentésével javítani kell, a kereskedelmi útvonalakat fejleszteni és a folyókat (így a Szávát és Kulpát) szabályozni kell. Osztrák mintára a kaotikus hitelügyek rendezésére kereskedelmi és váltótörvényszékeket, a kereskedelem és az ipar anyagi támogatására pénzalapot (*fundus commercialis*), koordinálására kereskedelmi bizottságot (*Kommerz Konsess*) hoznának létre helytartótanácsosok és kamarai tanácsosok részvételével. Számos iparágat véltek fejleszteni, így a pamut-, len- és kendervászon fonását és szövését, az abaposztó-készítést, a bőriparat. A nemesi adómentességet többen visszaélésnek minősítették az örökös tartományok arányosan magasabb teherviselésre hivatkozva (pl. Johann Bernhard von Degelmann, Anton Doblhoffen-Dier, Franz von Mygind), de a magyar gazdaság teljes diszkriminációjában egyikük sem gondolkodott.³¹ Hozzájuk képest ellenségesebb volt Kaunitz államkancellárnak, a korabeli bel- és külpolitika legbefolyásosabb vezetőjének az országgyűlés alatt kifejtett álláspontja. A herceg úgy vélte, hogy az ország nem járul hozzá erejéhez mérten a monarchia védelmi költségeihez, a nemesség nem fizeti a contributiót, így a mezőgazdaság és ipar fejlesztése a királynőnek nemhogy előnyére, hanem kárára lesz, mivel a nemesség annál inkább zsarolja a jobbágyát robottal, ami által egyre gazdagodik.³²

²⁸ ÖStA FHKA KU Kt. 1526. Fasc. 36. No. 189. Mária Terézia Franz Andlern-Witte grófhhoz. 1763. június 28.

²⁹ A későbbi vitákra általában nagy hatást gyakorló Borié-féle előterjesztést közli Ember 1959–1960: 345. (1763: 1593.)

³⁰ ÖStA FHKA KU, Kt. 1514/1., Fasc. 30. Nr. 297. Schönbrunn, 1763. augusztus 3. Közli Eckhart 1922: 307, továbbá: Stefancsik 1942: 41; Wellmann 1984: 269.

³¹ A vótumokat röviden ismerteti Beer 1894: 20–21; Eckhart 1922: 257–258.

³² ÖStA HHStA Kabinettskanzlei, Nachlass Kaunitz. Kt. 1. Kaunitz a magyar országgyűléssel kapcsolatos vótuma (1764 körül), 15. pont. Kaunitz később is ragaszkodott a Magyarországgal szembeni gazdasági diszkrimináció fenntartásához, mint szükséges rosszhoz, elsősorban a nemesi adómentesség ellensúlyozására. Szabó 1994: 342.

A királynő az országgyűlés megnyitását követően, 1764. június 27-i újabb kéziratában részben elfogadva, de ki is egészítve a Kereskedelmi Tanács előterjesztését egy jóval bővebb programot vázolt fel. A mezőgazdaság területén egyedi támogatásban kívánt számos termelési ágat (méhészet, lótenyésztés, vajkészítés, besózotthús-, repcetermelés) részesíteni,³³ az iparágak közül kiemelte a gyapotfonást, a vitorlavászon és hajókötel készítését és a fűrészmalmok létesítését. Figyelmet fordított a legjelentősebb magyar agrárkiviteli cikkek, a bor és a szarvasmarha exportjának támogatására, amellyel ugyan csak az ezekben az ágazatokban érdekelt földesurakat kívánta megszólítani. Így például a magyar marha Csehország, illetve az Adriai-tenger irányába, Észak- és Közép-Itáliába Buccarin keresztül való kivitelét sürgette. Ugyanígy a magyar bor Visztulán keresztül, az északi országok irányába való kivitele mellett az Adria felé történő exportjára hívta fel a figyelmet. Mivel a „magyar népnek a kereskedelemről kevés ismerete van”, ezért ennek hasznáról és szükségességéről felvilágosítással kell szolgálni a rendeknek – hívta fel erre a figyelmet. A részletes tervezet kidolgozásával az uralkodó Degelmann tanácsost bízta meg.³⁴

Degelmann július 8-i datálású tervezete a tanácsosok által felsorolt és az uralkodó által elfogadott intézkedéseket foglalta rendszerbe és részletezte tovább.³⁵ A tervezet részletes ismertetésétől eltekintenek, csak néhány, a rendek megnyerését szolgáló és az országgyűlés illetékességét is érintő elemet említenek meg. Az ország gazdasági teherbíró képessége növelésének három fő eszközét nevezte meg a szerző: a népességszám emelését, a kivitel növelését és az ipar támogatását. Az első esetben a betelepítéseket a mezőgazdaság termelékenységének javítása kísérfje, amelyre a vármegyék adjanak ki külön szabályzatot.³⁶ (Megjegyzendő, hogy a központi mintaszabályzat kidolgozására még 1765-ben sor került, ezt követően sorra alakultak meg az egyes megyékben arisztokrata-nemesi részvétellel a mezőgazdasági társaságok.) Az ország benépesítésére az országgyűlés külön rendszabályt (*systema*) dolgozzon ki, a külföldi telepesek számára betelepítési pénztárat hozzanak létre – javasolta Degelmann. Előterjesztése szerint az országgyűlésen megszavazott hadiadó (*contributio*) 1/10 része, illetve az uradalmak és a klérus önkéntes adományai (*donum gratuitum*), továbbá a vármegyék házipénztárának feleslegei folynának be erre a célra.

³³ A kiemelt termelési ágak részben az export növelése, részben az ipari nyersanyag előállítás miatt voltak fontosak a gazdaságpolitika irányítói számára. Ezekre részletesen Barta 1982: 160–170.

³⁴ P.G. M. Dickson által a Kereskedelmi Tanács vezető elméjének tartott Johann Bernhard Edler von Degelmann polgári származású hivatalnokként kapott 1752-ben birodalmi nemességet, 1780-ban osztrák bárói címet nyert. A bécsi Kereskedelmi Tanács feloszlásával 1776-ban Erdélybe került, itt a Kincstartóság tanácsosa lett. Életére Dickson 1987: I. 355.

³⁵ Beer 1894: 22–23; Eckhart 1922: 259–260.

³⁶ Az egyes vármegyékben sorra alakultak 1766 után az újításokat terjesztő mezőgazdasági társaságok, amelyek szabályzatának elkészítésére Mária Terézia 1765-ben adott utasítást a Kereskedelmi Tanácsnak. Wellmann 1979: 179; Barta 1982: 192–193, 212; Barta 2014: 434.

A második eszközt, a kivitel növelését (leginkább a marháét és a gabonáét) az osztrák tartományok felé irányuló export vámjainak csökkentésével lehet elérni. A kincstárnak biztosítani kellene a magyar rendeket, hogy a osztrák örökös tartományokon át a külföldre szállított magyar áruk után nem szednek nagyobb vámot, mint más, külföldre szánt árucikkek után. A Belső-Ausztrián át a Tengermellék felé irányuló – 1762-ben öt évre elrendelt – magyar agrárkivitel vámentességének meghosszabbítását is meg kellene ígérni a rendeknek az adóemelés fejében – javasolta taktikusan Degelmann. Fontos elem volt a szárazföldi és vízi kereskedelmi utak javítása (pl. Károly-út ügye, Száva–Kulpa szabályozása).³⁷ A vállalkozásokban való részvételtől idegenkedő magyar nemességet a fenti intézkedésekkel ösztönözni lehetne a kereskedelmi társaságokba való belépésre, ugyanis Degelmann szerint a magyar nemesek számára a terményeik kereskedelme abból áll, hogy „otthon várják az idegen felvásárlót”, akik többnyire rácok vagy zsidók. A magyarok számára lehetővé kell tenni boruk vámentes kivitelét Lengyel- és Oroszország felé az erre specializálódott kereskedelmi társaságon keresztül.

A reformjavaslat harmadik pillérét, az ipar fejlesztését a „nemzet szellemé”-nek leginkább megfelelő, döntően hazai ipari növények feldolgozására létrehozandó, az osztrák manufaktúráknak „Verlag”-rendszerben bedolgozó félkész textilárura specializált üzemek alapítása jelentette. A kender-, len-, gyapjú- és gyapotfonás elterjesztésére fonóiskolák létrehozását, a selyemgubó előállítására epreskertek életre hívását tartotta hasznos lépésnek.³⁸ A vármegyei házipénztárakból vagy városi alapítványok jövedelmeiből létrehozandó kereskedelmi pénztár jövedelmeiből az egyes vármegyék és városok is költhetnének manufaktúraalapítások támogatására, amiről a kebelükben életre hívott 6-12 fős kereskedelmi bizottságok számolnának el: ezek az ott birtokos nemesekből, illetve városi tanácsok tagjaiból, esetleg kamarai alkalmazottakból verbuválódnak.³⁹

A Degelmann-féle tervezetet a Kereskedelmi Tanács július 23-ai véleményével küldte át Mária Teréziának, hangot adva kételyeinek, miszerint a nemesség a tervezett pénztárnak aligha fog adózni.⁴⁰ A hadiadó egytizedes kvótával való kiegészítése helyett inkább ennek méltányosabb országgyűlési felosztása, vagyis a *rectificatio portarum* révén lehetne

³⁷ Az 1728-ban épült, Károlyvárosból Fiume és Buccari irányába vezető út felújítása az 1760 évek elején kezdődött, és az 1771-ig tartó időszakban fejeződött be. A két folyó felmérésére, a folyómeder és part tisztítására, hajózhatóságának biztosítására és raktárak építésére Frémaut mérnök 1762-ben kapott megbízást, a rendezést 1768-ban bekövetkezett haláláig folytatta. Faber 1996: 8; Fest 1897: 293; Horbec 2019: 57.

³⁸ Mária Terézia már 1763. május 9-én utasítást adott kézjegyében (Handbillet) a selyemtermelés magyarországi fejlesztésére, amelynek elősegítésére elrendelte, hogy minden nagyobb kamarai uradalomban létesítsenek epreskertet. A selyemgubó-készítéstől a kormányzat képviselői azt várták, hogy az annak mikéntjét elsajátító lakosság számára jövedelmező mellékkeresetet biztosít, így hosszú távon növeli adózóképességüket. ÖStA FHKA KU, Kt. 432., Fasc. 7., subdiv. 3., No. 27. Mária Terézia gróf Johann von Herbersteinnek, a bécsi Udvari Kamara elnökének. Bécs, 1763. május 9.

³⁹ ÖStA FHKA KU, Kt. 1514/1., Fasc. 30. Nr. 297.

⁴⁰ Eckhart 1922: 259–260.

erre pénzt fordítani. Inkább az országból való elköltözéskor fizetendő, Pozsonyban és más városokban gyakorlatban levő 10%-os illeték (*jus detractus*) bevezetésével kellene a kereskedelmi pénztárakat gazdagítani. A kereskedelmi társaságok és bankok létesítésének (feltehetően a tőke és a kezdeményezőkézség hiánya miatt) még nincs itt az ideje – vélte a *Kommerzienrat* testülete.⁴¹

A magyar kereskedelmi ügyekben járatos Festetics Pál udvari kamarai tanácsos véleményét is kikérte a királynő az országgyűlés elé terjesztendő gazdaságfejlesztési tervezetekkel kapcsolatban. Festetics úgy fogalmazott, hogy e tárgyban csak általános ígéreteket szabad megfogalmazni a rendeket illetően, a vámszabályzat kidolgozásába nem szabad a rendeket bevonni, hiszen az uralkodói jog (*jus majestaticum*), és nem tartozik országgyűlési hatáskörbe, ahogy ezt a rendek – mint később látjuk – állították.⁴²

A politikai eljárás módján túl Festetics maga is letett egy e témába vágó, de a viták során fel nem használt előterjesztést az asztalra. Valószínűleg az uralkodó megbízásából,⁴³ az országgyűlés összehívása kapcsán keletkezett Festetics Pálnak, a bécsi Udvari Kamara tanácsnokának tulajdonított, a Magyar Királyságban óhajtott reformokat taglaló tervezete.⁴⁴ A Festetics család levéltárában fennmaradt *Opinio regnum Hungariae* című kéziratban külön fejezet foglalkozik a kereskedelem és közlekedésügy rendezésével, erősen kidomborítva ebben a kincstár feladatait és céljait.⁴⁵ A szerző a rendi követelések közül magáévá tette a kiviteli vámok mérséklését az örökös tartományok irányába és az agrártermékek kereskedelme szabadságának gondolatát. Az importot korlátozni kell, de a legszükségesebb behozandó fűszerek árát a bécsi Udvari Kamara állapítsa meg, adásvételét pedig monopolistáknak adja ki. A kereskedelmi útvonalak kialakításával és a magyar agrárkivitel gondjainak megoldásával kapcsolatban különösen merész és saját korát meghaladó gondolatokat fogalmazott meg. Államközi egyezményeknek, a kölcsönösség elvének figyelembevételével a vízi útvonalakra lehetne terelni a magyar külkereskedelmet. Szepes vármegyéből – a magas járulékos költségek ellenére – a kivitel a Poprádon, majd a Visztulán keresztül a tengerig, Danzig kikötőjéhez juttatható, míg Északnyugat-Magyarországról a Vággal való összeköttetés megteremtésével Jablunkától az Odera hajózhatóvá tétele révén ismét a Baltikumba szállítható a terményfelesleg. A Duna–Moldva–Elba-csatorna kialakítása révén Hamburg kikötőjéig lennének eljuttathatók a magyar áruk. Ha a nemzetközi megegyezés elmaradna,

⁴¹ ÖStA FHKA KU, Kt. 1514/1., Fasc. 30. Nr. 139. fol. 71–72. Kereskedelmi Tanács feliratának fogalmazványa Mária Teréziához, 1764. júl. 23.

⁴² ÖStA FHKA UK KAU Kt. 432., Fasc. 7., subdiv. 1., No. 9. Festetics Pál megjegyzései Degelmann tervezetére, 1764. október 9.

⁴³ Az uralkodó 1764. február 20-án utasította Festeticset a következő diétán előforduló, „kamarai, politikai és katonai” tárgyokban értekezés elkészítésére. Erre ÖStA HHStA KA Staatsrat, Protokolle. 353/1764. 211. p.

⁴⁴ A szöveg kiadása és a tervezet szerzőségének azonosítása és datálása Csizmadia 1979: 106–110; Csizmadia 1965: 836–844. Festetics szerzőségét megkérdőjelezi újabban: Kosáry 1983: 291–292.

⁴⁵ MNL OL P 245 Festetics II. Pál iratai. 2. nagydoboz. II. Országgyűlési iratok. *Opinio regnum Hungariae*.

akkor is a monarchián belül az Adriai-tenger felé irányuló folyami szállítás nyújtana a legjobb kiviteli lehetőséget, amelyet a Duna és mellékfolyóinak csatornával való összekötésével lehetne meggyorsítani. A magas építési költségeket a kincstár fizesse, ami a megnövekedett forgalom miatt a vámokból bőven megtérülne – vélekedett Festetics Pál.⁴⁶

A Degelmann által megfogalmazott merkantilista jellegű ipar- és kereskedelemfejlesztési program később sem került részletesen a diétán megvitatásra. A kormánypárt az adóemelés megszavaztatása érdekében ugyan felemlgette mézesmadzagként a kereskedelmi tanácsos által megfogalmazott tervet, de a nemesi adómentességről és az úrbéri kérdéstről folytatott viták végképp levették a diéta napirendjéről a kérdést és ezáltal a kompromisszum reményét is.

EGYÉNI ÉS CSOPORTÉRDEKEK

Végül lássuk a diétai politizálás hátterében megjelenő, a kereskedelemügyi kérdéskör tárgyalása során azonosítható egyéni vagy csoportérdekeket!⁴⁷ Mint láttuk, a kormányzat hangadói ugyan elégedetlenek voltak a Magyar Királyság monarchián belüli köztehervállalásának mértékével és a nemesség kereskedelmi-ipari passzivitásával, de az érdeklődés teljes hiányáról azért nem beszélhetünk. 1764–1765-ben számos megye követutasítása kitért ugyanis a kereskedelemügyi sérelmek és a vámügy szabályozására és a manufaktúraalapítások szükségességére, így a kérdésben megszólaló Balogh Jánost küldő Nógrád,⁴⁸ a Bezerédy Mihályt deputáló Győr vagy a Ráday Gedeon által képviselt Pest vármegye is foglalkozott ezzel,⁴⁹ de Komárom és Somogy példája is ezekhez kapcsolható.⁵⁰ Kérdés persze, hogy – a nemesi vámmentesség és a szabadabb agrárkivitel elérésén túl – mennyiben kívánt a magyar jómódú birtokos nemesség és főnemesség aktívan bekapcsolódnia az udvar által propagált manufaktúraalapításokba vagy az adriai külkereskedelembé. A szakirodalom által alaposan feldolgozott textiliparról elmondható, hogy Mária Terézia személyes ellenszenve ellenére⁵¹ gombamód megsaporodtak a manufaktúrák az 1763 és 1770 közti időszakban,

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Az egyes országgyűlési szereplők felszólalásaira részletesen megjelenés alatt álló írásomban Nagy 2022: 1223–1226.

⁴⁸ MNL NML IV.1.a. 52. köt. (1763–1766). 146–170. p. Instructio. Losonc, 1764. június 1. 16–17. pont.

⁴⁹ Győr vármegyére: MNL OL P 1921. Bezerédy Mihály és felesége iratai. 1. doboz 1. tétel. Győr vármegye országgyűlési követutasítása. Győr, 1764. május 28. 6. pont. Pest vármegyére: Kiss 2015: 7172.

⁵⁰ Komárom vármegye manufaktúrafejlesztésre vonatkozó óhajára MNL OL P 1928 Vegyes iratok gyűjteménye. 1. doboz 1. tétel. Országgyűlési iratok. Komárom vármegye országgyűlési sérelmi listájának kivonata (1764). 8. pont. Somogyban az 1751. évi instrukció szövegében is szerepel a szabad kereskedelem és a vámok leszállításának óhaja. Melhárd Gyula szerint ennek pontjait – sokszor szó szerint – átemelték a következő diéta megyei követeléseibe közé Melhárd 1906: 29, 32.

⁵¹ Szabó 1994: 342. Mária Terézia az 1764–1765. évi országgyűlés kudarca miatt a magyar főnemességet tette felelőssé, így bizonyos, az országgyűlés elején tett kedvezmények visszavonására ugyan sor került, de az új

ám a magyar társadalmi-politikai elit – szöges ellentétben az ipari vállalkozások sorát alapító cseh arisztokráciával – még mindig sokkal szívesebben fektetett a jövedelmezőbb, kockázatmentesebb és kevésbé tőkeigényes mezőgazdaságba.⁵²

A politikai elitből néhányan mégis szerepet játszottak a manufaktúraipar fejlesztésében, lássunk ezekre (a teljesség igénye nélkül) néhány példát! A manufaktúraalapításokat az országgyűlésen felszólalásaival aktívan támogató Jeszenák János távollévő követ családjá révén maga is érdekelt volt a szektorban: a família a szakirodalom szerint a Pozsony megyei Szenicén posztóüzemet alapított 1768 körül.⁵³ A Pest és Nógrád vármegyében birtokos újarisztokrata kamaraelnök és nógrádi főispán, Grassalkovich Antal 1762 után hozta létre a hatvani posztómanufaktúrát, uradalma egyfajta melléküzemágaként.⁵⁴ Kezdeményezése hatással lehetett vejére, Forgách János grófra, aki 1765 körül a Nógrád megyei Gácson alakított ki részvénytársasági formában működő textilüzemet, ahol maga a kamaraelnök is jegyzett részvényeket.⁵⁵ Batthyány Lajos nádor vállalkozó szellemű fia, Batthyány Tivadar 1766-ban lett részvényese a hazai gabona és dohány kivitelében is érdekelt Temesvári-Trieszti Kereskedelmi Társaságnak.⁵⁶ Az adriai-tengeri kivitel elősegítő vámkedvezményeket a szűkebb értelemben vett Magyarországon ebben az időben a Dunántúl déli és nyugati részén aktív Jánosházi Kereskedőtársaság igyekezett kihasználni, amelyben 1766-tól jelentős részesedést szerzett Perczel József volt tolnai alispán és követ családjá, ők elsősorban a dohány, hamuzsír és gabona exportjában volt érdekeltek.⁵⁷

A magyarországgal ellentétben különösen szembetűnő a horvát nemesség együttműködésre való hajlandósága a kormányzat által kezdeményezett gazdaságfejlesztő projekteknél.⁵⁸ Ennek fő oka az lehetett, hogy a bécsi udvarnak az Adriai-tenger melléki, már ismertett kereskedelmi és közlekedésfejlesztési tervei miatt különösen fontos volt a horvát vármegyék nemessége és az itteni főnemesség lojalitásának biztosítása. A nekik adott kedvezmények közé tartozott az itteni folyószabályozási munkálatok során érdemeket szerzett vármegyei hivatalviselők kitüntetése. Így a királynő Jurisich Miklós zágrábi főispánt a Szent István-renddel, Spissich Péter alispánt aranylánccal szándékozott megajándékozni. Ezentúl

manufaktúraalapításoknak az uralkodó továbbra sem állta útját. Lépését Rudolf Chotek grófnak írt 1765. május 24-i meghagyásában a következőkkel indokolta: „semmi további kedvezés, mivel a nagyok, kiknek egyedül volna hasznuk belőle, nem érdemelték meg azt”. ÖStA FHKA KU, Kt. 1514/2. Fasc. 30., 1765. év., No. 43. 30. fol. 1765. máj. 24. Mária Terézia resolútiójának másolata.

⁵² Endrei 1969: 232–233; Otruba 1963: 45.

⁵³ Endrei 1969: 236.

⁵⁴ Csiffáry 1994: 54–55.

⁵⁵ Endrei 1969: 236; Csiffáry 2001: 60–61.

⁵⁶ Eckhart 1922: 235. Újabban: Ambróczy 2022: 495.

⁵⁷ Dobos 1991: 165–171. A kereskedőtársaság marhakivitelre is igyekezett kiterjeszteni a tevékenységét, erre ÖStA FHKA KU, Kt. 1525. Fasc. 35., No. 40. 1764. szeptember 5.; ÖStA FHKA KAU, Kt. 1177. Fasc. 18., subdiv. 1., No. 22. (611–613. fol.) 1765. augusztus 19.

⁵⁸ Horbec 2019: 61.

a városokban német nyelvű iskolák nyitását, mezőgazdasági ismeretterjesztő könyvek kiadását és terjesztését, az ipari növények (így a selyemgubó) termelésének a nemesség körében való elterjesztését, a kiválasztott horvát nemesifjak taníttatását a kamarai tudományokra a kincstár költségén is ide lehet sorolni.⁵⁹ A konkrét célokon túlmutatva az uralkodó a horvát vármegyék és a katonai határőrvidéken foganatosított intézkedések példájával az újításoktól idegenkedő magyar nemességben kívánt volna bizalmat ébreszteni, ám az országgyűlés során az uralkodó és a rendek között elmélyülő ellentét erre már aligha adott lehetőséget.⁶⁰ A kereskedelmi utak fejlesztése viszont számos horvát nagybirtokos családnak hozott közvetlen és jelentős anyagi hasznot.⁶¹ A királyi szándékot csak évekkel később követte a megvalósítás: Mária Terézia 1769-ben Varasdon állított fel Horvátország számára kamerális iskolát, amely a kamarai tudományok mellett közigazgatási-jogi profillal az állami tisztviselők kinevelését tűzte ki céljául.⁶²

Az uralkodó szándékai szerint a Habsburg Monarchia elitjének és benne a magyar nemességnek a mentalitásváltását segítették elő azok az 1750-es években elindult reformok során létrehozott oktatási intézmények, ahol a növendékek gazdasági ismereteket szerezhettek.⁶³ A gazdasági és műszaki oktatás fontosságára az 1761-ben létrejött Államtanács tanácsnokai is több alkalommal felhívták az uralkodó figyelmét.⁶⁴ Csak a vizsgált országgyűléshez időben legközelebb eső fejleményekre hívom fel a figyelmet: 1763-ban foglalta el az újonnan alapított államtudományi tanszéket a bécsi egyetemen a nagy hatású Joseph Sonnenfels, aki itt rendészetet és kameralisztikát adott elő, és később 1765-től megjelenő ilyen tárgyú tankönyvével vált ismertté a Habsburg Monarchián belül.⁶⁵ Hatással volt a magyarországi gazdasági szakoktatásra az Udvari Számvevőszék elnöke, Ludwig von Zinzendorf gróf kezdeményezésére létrejött és 1762-től Bécsben működő könyvelőiskola is,

⁵⁹ ÖStA FHKA KLit. Kt. 1108. Fasc. 161., No. 179. Kereskedelmi Tanács vótuma. 1764, szeptember 3.; ÖStA FHKA KU. Kt. 1515. Fasc. 30., ad No. 179.; MNL OL A 1 1764. év. No. 203. Mária Terézia Handbillet-je Esterházy Ferenc kancellárhoz. 1764. október 29.

⁶⁰ A horvátországi reformok kérdéséről legújabban Horbec–Matasović 2019: 153.

⁶¹ Horbec 2019: 61.

⁶² A Horvát Helytartótanács felügyelete alatt működő iskolát 1773-ban áthelyezték Zágrábra, ahol még négy évig működött. Tanára volt az újvidéki születésű, nemesi származású Barics Adalbert, Joseph von Sonnenfels bécsi tanítványa, mestere német nyelvű politikai-kamarai tankönyveinek latinra fordítója. Kosáry 1983: 496; Khavanova 2015: 110.

⁶³ Ebben nagy szerepet játszottak a császárvárosban hosszabb-rövidebb ideig működő kameralista államtudományt művelő tudós professzorok, így (az említett Joseph Sonnenfels kivül) Karl Anton Martini, Joseph von Riegger, Johann Heinrich Gottlob von Justi, Karl August Beck is. Kökényesi 2013a: 67–68.

⁶⁴ A kérdésben a magyar ügyekben járatos Borié többször is véleményt nyilvánított. 1763-ban például a kamarai tudományok magyarországi oktatását hátráltató Kaunitz kancellárral került ellentétbe, 1765-ben a kamarai-politikai tudományok theresianumi oktatásának bevezetését szorgalmazta. Ember 1935: 614, 662; Ember 1959-1960: 156–157. (608/1765).

⁶⁵ Osterloh 1970: 31-32; Khavanova 2015: 103–105.

Az államtudományok alatt összefoglalóan az államtörténet, gazdaságtan, rendészeti és kameralista (pénzügyi) tudománysszakok ismereteit értették a 18. században. Kökényesi 2013a: 63.

amelynek tanfolyamain olyan piarista szerzetesek is tanultak, akik később az itt megszerzett tudásukat oktatóként magyarországi tanintézményekben adták tovább.⁶⁶ 1763-ban jött létre királyi alapításként, de Esterházy Ferenc kancellár magánvagyonából és egykori kastélyában a piarista rend felsőfokú gazdasági iskolája és kollégiuma Szencen. A szenci *Collegium Oeconomicum*ot Mária Terézia rendszeresen támogatta ösztöndíjakkal, és segítette az itt folyó építkezéseket, többször meg is látogatta az intézményt.⁶⁷ A magyar rendi elit figyelmét is felkeltette az itt folyó oktatási tevékenység: a szenci *historia domus* tanulsága szerint a pozsonyi országgyűlésről rendszeresen látogattak ide főpapok, főrendűek és követek.⁶⁸ Az 1764-ben megnyitott, német tannyelvű *Collegium Oeconomicum* tanrendjében helyet kapott a matematika, a kettős könyvvitel, gazdasági és számolási alapismeretek, különböző mérnöki tudományok (föld- és bányamérés, térképezés, mechanika, hidraulika stb.), építészeti rajz és német gazdasági és közigazgatási ügyiratfogalmazás. Az összbiriodalmi jellegűnek elgondolt és 1776-ig, Tatára való áthelyezésig fénykorát élő iskola a Magyar Királyság számára számos pénzügyi és gazdasági igazgatásban elhelyezkedő tisztviselőt, mérnököt és gazdatisztet nevelt ki.⁶⁹ A szakirodalom szerint az ezután Tatára áthelyezett, immár *studium cameraticum* elnevezésű tanintézmény komolyabb érdeklődés hiányában volt kénytelen bezárni kapuit 1780-ban.⁷⁰

ÖSSZEGLÉS

Összegezve elmondható, hogy a magyar rendiség megnyerésére – és az ilyen tárgyú hagyományos sérelmek leszerelésére – az uralkodónő a kereskedelemügyi viszonyok javítása révén nagy hangsúlyt helyezett. Az 1751. évi diéta tapasztalataiból okulva a királynő a tizenhárom évvel későbbi országgyűlésre részletes tervezetet dolgoztatott ki a Kereskedelmi Tanáccsal a Magyar Királyság gazdasági felzárkóztatására és a Habsburg Monarchia gazdasági vérkeringésébe való beillesztésére. Ezért – a rendi sérelmek megelőzése érdekében – az országgyűlés meggyőzésével igyekezett a kereskedelem, a közlekedés, az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésére egy merkantilista elvek szerint felépített programot elfogadtatni. A program azonban alapvetően a fejlődőben levő osztrák–cseh ipar érdekeit tartotta szem előtt. Bizonyos mértékig ugyan figyelembe vette a nemesség önérdkeit, és számos javaslat a katonai ruházat magyarországi előállítását ösztönözte, de

⁶⁶ Koltai 2013: 149–150.

⁶⁷ Koltai 2013: 149–150; Hegyi 2015: 22; Szekér 2017: 334–336.

⁶⁸ Koltai 2013: 156; Hegyi 2015: 23.

⁶⁹ Hegyi 2015: 41; Kosáry 1983: 495–496.

⁷⁰ Hegyi 2015: 55; Szekér 2017: 346, 348.

össességében a kincstári bevételek növelését tartotta elsődlegesen fontosnak. Az uralkodó reformjait az adóemelés, nemesi felkelés és az urbáriumok kérdésében elutasító magyar rendiség szembenállása azonban gyorsan szertefoszlatta az udvar reményeit arról, hogy a gazdaságfejlesztésről szóló javaslatok a kompromisszum alapját jelenthetik a diétán vagy azon kívül. Ennek következményei messzebb vezetnek. Az eltérő adottságú és fejlettségű tartományok és országcsoportok konglomerátumából álló Habsburg Monarchia egyes részei közötti gazdasági integrációban az uralkodók összekötő kapocsként meghatározó szerepet szántak a kereskedelemnek és a manufaktúráknak. Míg birodalmuk nyugati felében ezek sikeres, az államképződés (*Staatsbildung*) folyamatát erősítő eszközként funkcionált a korszakban, addig a Lajtától keletre fekvő területek – szisztematikus iparfejlesztés híján – e jótéteményekből lényegében kimaradtak. A térségben – a szórványos kivételektől eltekintve – továbbra is a mezőgazdaság maradt a főnemesség és a nemesség számára legjövődelmesebb termelési ág.

Ezentúl egy eszmetörténeti folyamatot is érzékelhetünk. Az 1760-as évekre a bécsi udvar politikaformálóit is befolyásoló, az európai tudós közvéleményben a „kereskedő nemességről” folytatott viták arra indítják a kormányzatot a vizsgált aktuálpolitikai szituációban, hogy a Magyar Királyság és kiváltságosainak nagyobb köztehervállalásra kényszerítése érdekében rábírájk és támogassák a magyar birtokos nemességet a kereskedelmi és ipari tevékenységbe való aktívabb bekapcsolódásra. Ezzel párhuzamosan regisztrálnom kell a nemesség fogalmának és értékének az átalakulását a bécsi udvar politikai diskurzusában: ezt egyre inkább az örökölt kiváltságok helyett a közjó előmozdítása során szerzett egyéni érdem, így az állam számára is hasznos (a korábban polgári erénynek számító) vállalkozói szerepvállalás legitimálja.⁷¹ A kortársak egyfajta nevelési folyamatként tekintettek erre, amelyben egyaránt szerepet szántak az iskolai oktatásnak, de a külföldi utazásoknak és a szomszéd tartományokat utánzó gyakorlati mintakövetésnek is.⁷²

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 1 Magyar Kancelláriai Levéltár. Originales referadae

P 245 Festetics család keszthelyi levéltára. Festetics II. Pál iratai

⁷¹ Kaunitz ilyen értelmű nemességfelfogására: Szabó 2009: 244, 259. A francia nemességadómozgásokban 1760-tól megfigyelhető, hogy az ekkortól megszorodó számú nemességadómozgás során a hagyományos nemesi erények helyett a harmadik rendet, a polgárságot jellemző érdemeket (munka, kitartás, szorgalom, szakértelem, hasznosság, jótékonyosság) vesznek figyelembe a nemesítéskor, és az új nemesek közt egyre számosabban vannak orvosok, mérnökök, kereskedők is. Chaussinand-Nogaret 1984: 53–54, 56.

⁷² Hasonlóan gondolkodott Bartenstein az 1751. évi diéta kapcsán: Nagy 2020: 101–102.

- P 1921 Bezeredy (szerdahelyi) család ménfői levéltára. Bezeredy Mihály és felesége iratai
 P 1928 Bezeredy (szerdahelyi) család ménfői levéltára. Vegyes iratok gyűjteménye
 Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára (MNL OL)
 IV. 1. a Nógrád Vármegye Nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek
 Österreichisches Staatsarchiv, Finanz-, Hofkammerarchiv (ÖStA FHKA)
 Kommerz-Ungarn (KU)
 Ungarische Kamerale, Kamerale Ungarn (UK KAU)
 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (ÖStA HHStA)
 Kabinettsarchiv (KA)

- Berényi Pál 1914: *Skerlecz Miklós báró művei*. Kiadta: Berényi Pál. Budapest.
 Kiss Anita 2015: *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*. Szerk.:
 Kiss Anita. Összeállították: Kiss Anita – Kapitány Adrienn – Nagy János. Budapest.
 Melhárd Gyula 1906: *Somogy vármegye a rendi országgyűléseken. I. 1661–1812*. Veszprém.
 Orczy Lőrinc 2015: *Költevényes holmi egy nagyságos elmétől. Két nagyságos elmének
 költeményes szüleményei*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambróczy Gábor György 2022: Excentrikus álmódosó vagy racionális gazdálkodó? Gróf Batthyány Tivadar (1729–1812) pályaképe és gazdasági lehetőségei. In: Dezső Tamás – Pócza István (szerk.): *Batthyány Lajos Alapítvány doktori ösztöndíjprogram 2020/2021*. Budapest, 488–503.
- Arneth, Alfred Ritter 1876: *Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780. Erste Band*. Wien.
- Barta János 1982: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg és Hohenzollern Monarchiában*. Budapest.
- ifj. Barta János 2014: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. In: Bárány Attila – Orosz István – Winkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek Magyarországon és Európában*. Debrecen, 431–450.
- Bernard Hendrik Slicher van Bath 1963: *The Agrarian History of Western Europe a. d. 500–1850*. London.
- Beer, Adolf 1894: *Studien zur Geschichte der Österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia. Die österreichische Industriepolitik*. Wien.
- Bíró Ferenc 2013: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.

- Chaussinand-Nogaret, Guy 1984: *La noblesse aux XVIIIème siècle. De la féodalité aux Lumières*. Paris.
- Csiffáry Gergely 1994: A hatvani posztómanufaktúra (1762–1787). In: Németh Györgyi (szerk.): *Manufaktúrák és kora tőkés ipari vállalkozások*. Sátoraljaújhely, 1991. október 3–4. Miskolc, 53–70.
- Csiffáry Gergely 2001: Grassalkovich I. Antal iparpártoló tevékenysége. In: Horváth László (szerk.): *Grassalkovichok emlékezete. (2000. szeptember 21-én Hatvanban megrendezett tudományos konferencia kibővített anyaga)* Hatvan, 47–71.
- Csizmadia Andor 1965: Egy kétszáz éves alkotmány- és reformtervezetről. *Állam és Igazgatás* (15.) 9. 836–844.
- Csizmadia Andor 1979: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Budapest.
- Dobos Gyula 1991: A Perczelek kereskedelmi kísérlete: „a Compania Tergestiana”. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyesség két évszázada*. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történetiszakonferencián. Bonyhád, 165–171.
- Demel, Walter 2001: Der europische Adel vor der Revolution. Sieben These. In: Ronald G. Asch (Hg.): *Der europische Adel im Ancien Régime. Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (1600–1789)*. Köln–Weimar–Wien, 409–433.
- Demel, Walter – Schraut, Sylvia 2014: *Der deutsche Adel. Lebensformen und Geschichte*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406667053>
- Dickson, Peter G. M. 1987: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I–II*. Oxford.
- Eckhart Ferenc 1922: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest.
- Ember Győző 1935: Magyarország és az államtanács első tagjai. *Századok* (69.) Pótfüzet. 554–664.
- Ember Győző 1936: Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában. *Századok* (70.) 7–8.sz. 241–281.
- Ember Győző 1959–1960: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. *Acta Historica* (VI.) 3–4. sz. 331–371.
- Ember Győző 1989a: A kormányzat szervei. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790. I*. Budapest.
- Ember Győző 1989b: Külkereskedelem. In: Magyarország története 1686–1790. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790. I*. Budapest, 648–669.
- Endrei Walter 1969: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Budapest.
- Faber, Eva 1996: *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1800*. Trondheim-Graz.

- Fest Aladár 1897: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. In: Borovszky Samu (főszerk.): *Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest, 291–309.
- Füssel, Marian 2010: *Der siebenjährige Krieg. Ein Weltkrieg im 18. Jahrhundert*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406643484>
- Gaál Jenő 1902: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest.
- Grünwald Béla 2001: *A régi Magyarország 1711–1825*. Szerk., jegyz. Poór János. Budapest.
- Hegyí Ferenc 2016: *Szentől Tatáig. A piarista rend és a műszaki-gazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon*. (Magyarországi piarista rend múltjából 10.) Budapest.
- Horbec, Ivana 2019: The Improvement of River Navigation in 18th Century Croatia. Ideas, Counteractions and Effects. In: Harald Heppner – Sabine Jesner (ed.): *The 18th Century as Period of Innovation, Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe*. 2. 50–63.
- Horbec, Ivana – Matasović, Maja 2019: Latein als „national”, Deutsch als kosmopolitisch? Die Mehrsprachigkeit des kroatischen Adels als Voraussetzung seiner politischen und sozialen Tätigkeit. In: *Adel und Mehrsprachigkeit in der Frühen Neuzeit. Ziele, Formen und Praktiken des Erwerbs und Gebrauchs von Fremdsprachen*. Wiesbaden, 145–162.
- Khavanova, Olga 2015: Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument. Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: Stephan Wendehorst (Hrsg.): *Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation*. Berlin–München–Boston, 103–119. <https://doi.org/10.1515/9783486839425.103>
- Klingenstein, Grete 2000: Die Wiener Kommerzienhofkommission 1719–1776. Einige Überlegungen zu Wirtschaftsverflechtung und staatlicher Durchdringung in einem „zusammengesetztes” Staatswesen. In: Ulfried Burz – Werner Drobesh (Hrsg.): *Brennpunkt Mitteleuropa. Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*. Klagenfurt, 195–206.
- Koltai András 2013: A szenci Collegium Oeconomicum alapítása. In: Strešňák Gábor (szerk.): *Szenc – egy város évszázadai*. Szenc.
- Kosáry Domokos 1983: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. (Magyarok Európában III.) Budapest.
- Kökényesi Zsolt 2013a: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels a nemesség koncepciójáról. *Aetas*, (28.) 3. 60–91.
- Kökényesi Zsolt 2013b: Privilegierte im Dienst des Staats und des Gemeinwohls. Der Adel in den Schriften des Joseph von Sonnenfels. In: István Fazekas – Martin Scheutz – Csaba Szabó – Thomas Winkelbauer (Hrsg.): *Frühneuzeitforschung in der Hasburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*. Wien, 103–123.

- Lukowski, Jerzy 2003: *The European nobility in the eighteenth century*. London.
<https://doi.org/10.5040/9781350392137>
- Marczali Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815*. Budapest.
- Nagy János 2020: *Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen*. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7.) Budapest.
- Otruba, Gustav 1963: *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*. Wien.
- Otruba, Gustav 1985: Staatshaushalt und Staatsschuld unter Maria Theresia und Joseph II. In: *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II*. Wien, 197–249.
- Osterloh, Karl-Heinz 1970: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. Lübeck–Hamburg.
- Papp Imre 2016: Vállalkozó nemesek a 18. századi Franciaországban. In: Bárány Attila – Györkös Attila – Jakab Melinda (szerk.): *Agrár- és társadalomtörténeti tanulmányok a 18. századi Franciaországból*. Debrecen, 275–291.
- Penke Olga 2000: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest.
- Richard, Guy 1974: *Noblesse d' affaires au XVIIIe siècle*. Paris.
- Ring Éva 2001: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” (A nemesi köztársaság válságának anatómiája). Budapest.
- Nagy János 2022: A magyar rendek és a kormányzat kereskedelemügyi elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlésen. *Századok* (156.) 6. 1119–1232.
- Sandgruber, Roman 2005: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien.
- Soós István 2021: Das Königreich Ungarn in der Donaumonarchie (1699–1790). In: Oliver Jens Schmidt (Hrsg.): *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Band 2. Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Berlin–Boston, 695–776.
<https://doi.org/10.1515/9783110744392-010>
- Stefancsik Benedek Konrád 1942: *Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés*. Kassa.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 1988: Handelsgeist und Adelsethos. Zur Diskussion um das Handelsverbot für das deutsche Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für historische Forschung*. Band 15. Heft 3. 273–309.
- Stollberg-Rilinger, Barbara 2018: *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München. <https://doi.org/10.17104/9783406697494>
- Szabó, Franz A. 1994: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1752–1780*. Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511523489>

- Szabó, Franz A. 2009: Perspective from the Pinnacle. State Chancellor Kaunitz on Nobility in the Habsburg Monarchy. In: Haug-Moritz, Gábielle – Hye, Hans Peter – Raffler, Marlies (Hrsg.): *Adel im langen 18. Jahrhundert*. Wien.
- Szántay Antal 2018: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században. *Századok* (152.) 5. 1095–1126.
- Szekér Barnabás 2017: Kezdet és vég. Kiegészítés a Collegium Oeconomicum intézménytörténetéhez. In: Strešňák Gábor (szerk.): *Az Esterházyak frankói ifjabb ága*. Szenc.
- Szekfű Gyula 1931: *Magyar történet. A tizennyolcadik század. VI.* Budapest.
- Szekfű Gyula 2002: A magyar bortermelő lelki alkata. In: Erős Vilmos (vál., szerk., utószó): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 231–292.
- Wellmann Imre 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest.
- Wellmann, Imre 1984: Maria Theresias Handelspolitik mit besonderer Rücksicht auf die Agrarproduktion. In: Gerda Mraz (Hrsg.): *Maria Theresia als Königin von Ungarn*. Eisenstadt, 257–281.

**„IS FRAUDULENT TRADING APPROPRIATE FOR HUNGARIANS?”
THE TRADE REFORM PLANS OF THE HABSBURG COURT AND THE
HUNGARIAN ESTATES AT THE DIET OF 1764–1765**

by János Nagy

Summary

In this paper, I examine the plans and negotiation strategies of the representatives of the Habsburg administration to win over the Hungarian orders by adapting future reforms to the specific Hungarian conditions on the Diet of 1764–1765. Queen Maria Theresa tried to get the Diet to accept a program for the development of commerce, transport, industry and agriculture based on mercantilist principles. This took into account the self-interest of the nobility to a certain extent, but overall, it gave priority to increasing the revenues of the treasury and the economic needs of the Austrian hereditary provinces. The proposals on economic development could have formed the basis for a compromise in the Diet, but on the issues of tax increases, the questions concerning the general levy of the nobility and the urban regulations the Hungarian nobility took a defiant position, which put an end to further constructive negotiations in the Diet. In contrast to the negative developments in the Diet, a slow change in mentality can be observed among the political elite, which had been considered anti-capitalist by earlier historiography. Among the visible signs of this were the proliferation of manufactories founded by Hungarian aristocrats and noblemen in the 1760s and the increased interest of the Hungarian and Croatian nobility for the schools teaching cameralism established at this time.

Keywords: Parliament of 1764–1765, economic reforms, cameralism, exemption from customs duties, Johann Bernhard von Degelmann, Pál Festetics, manufactories, economic education